

A RECUPERACIÓN DO PENSAMENTO GALEGO NOS ÚLTIMOS VINTECINCO ANOS

XOSÉ LUÍS BARREIRO BARREIRO

Universidade de Santiago

Antes de comezar coa exposición do tema que me foi suxerido quixera facer unha serie de reflexións a propósito da miña intervención nestas Xornadas:

Primeira: Despois de escoitar as intervencións precedentes, xenerosas e esaxeradas, dos profesores amigos que me acompañan neste acto (Nel Rodríguez Rial, José Luís Mora, José Luís Abellán, Antonio Heredia, Marcial Gondar, Martín González) véñenme á mente as palabras pronunciadas por un colega meu, paisano e amigo, Xosé Luis Barreiro Rivas, por mor da presentación dun libro de A. Torres Queiruga (penso que *Repensar a resurrección: a dife-rencia cristiá na continuidade das relixións e da cultura*, 2003) cando, tralo asentamento dunha ducia de teses sobre a obra, remataba enfáticamente: “penso que o libro, despois da miña intervención, queda bastante mellorado”. Aplicándolle o conto ao caso concreto penso eu que o meu labor docente, investigador e de servicios prestados á Universidade de Santiago queda tamén moi, pero que moi, mellorado. Tan mellorado que me fai recordar aquela anécdota de Soeren Kierkegaard referida a un famoso libreiro de Copenhage, chamado Soldin (que eu teño comparado co histórico libreiro Eduardo da Rúa do Vilar de Santiago –que os máis vellos aínda recordamos–), cando nas súas conversas exuberantes e verborreicas perdía o fío do discurso e reclamaba a axuda da súa dona dicíndolle: “Rebeca, son eu mesmo o que estou falando?”. Para o meu caso concreto quédame a dúbida se realmente son eu mesmo, ou é outro, o suxeito das referencias dos meus colegas e amigos. (Lamentablemente xa hai anos que eu perdín a miña ‘Rebeca’ –Ana– para poder recabar a súa axuda, facéndolle a mesma pregunta).

Segunda: Eu respecto profundamente o imperativo de Bacon de Verulamio (*De nobis ipsis silemus*), que Kant sitúa no frontispicio da primeira das súas grandes críticas –a *Crítica da razón pura*– e que reza así:

Calemos sobre nós mesmos. Desexamos, en cambio, que a cuestión aquí tratada non sexa considerada coma unha mera opinión, senón coma unha obra, e que se teña por certo que non sentamos as bases dalgunha secta ou dalgunha idea ocasional, senón as da utilidade e dignidade humanas. Desexamos, pois, que, en interese propio (...) se pense no ben xeral (...) e se participe na tarefa. Asimesmo, que non se espere da nosa instauración que sexa algo infinito e sobrehumano, posto que en realidade é o término conveniente e o fin dun erro inacabable¹.

Pero a esta cita eu engado: algo ‘puramente humano’, polo que ninguén agarde da miña intervención nada extraordinario.

Sen embargo, pese ao respecto do *De nobis ipsis silemus*, algo teño que dicir en relación a min mesmo. Quero lembrar que no seu día –por mor do concurso de acceso á Cátedra de Filosofía, ao me ter que referir a min mesmo no primeiro exercicio de presentación do curriculum e do proxecto docente– declaraba que non podía menos que experimentar un certo rubor por verme na circunstancia de ter que falar da miña persoa despois de vintecinco anos de servicios prestados na Universidade. Este mesmo rubor –ou se cadra máis acentuado aínda– o volvo a experimentar agora ao ter que referirme outra vez a min mesmo, despois de coarenta anos de dedicación á institución universitaria.

Terceira: Con todo, posto na tesitura de ter que dicir algo sobre min mesmo e tamén arredor de min mesmo, abordarei o tema en tres momentos: A) A recuperación propia do pensamento galego. B) A recuperación do pensamento galego na época contemporánea. C) A recuperación académica do pensamento galego.

A). A recuperación propia do pensamento galego

Quero deixar claro desde os inicios o meu posicionamento respecto ao que eu entendo por pensamento galego, e por Galiza. Ao meu ver convén distinguir catro acepcións ou referencias cando se fala de Galiza: *de Galiza*, en canto a orixe ou procedencia; *en Galiza*, en canto referencia á ubicación

1 . Kant, I., *Crítica de la razón pura*. Prólogo, traducción, notas e índices de Pedro Ribas. Madrid, Ediciones Alfaguara, 1978, B 11 (Traducción propia ao idioma galego)

dunha actividade racional (o pensamento) que en si mesma non ten patria nin fronteiras; é dicir, que é universal; *sobre Galiza*, en canto ao obxecto de reflexión nunha dimensión de matiz máis ben político-social e mesmo económico (e aquí se poden establecer dous momentos no proceso de configuración do pensamento e da identidade galega: a consideración de “Os problemas de Galicia” –momento correspondente á época da Ilustración, sec. XVIII, na que só Martin Sarmiento, pola defensa que fai da lingua e da cultura galega, pode ser considerado como un proto-nacionalista–; e a consideración de “Galicia como problema” –momento que se corresponde coa descuberta da propia identidade, a partir da segunda metade do século XIX. Deste xeito, do descubrimento dos problemas de Galiza, se pasa a considerar Galiza como problema). E, finalmente, *para Galiza*, é dicir, en clave de futuro, no senso de saber se a historia, amais de ser mestra da vida –como pensaba Cicerón–, pode ser tamén un instrumento ou factor de cambio e de emancipación social. Trátase nesta referencia proxectiva cara o futuro dunha historia que non se reduce a unha visión *pasadista ou arqueolóxica* do acontecido, coma se fose un fósil ou un lugar de escape ou de refuxio. Non se trata dunha historia pasiva, senón dunha memoria histórica activa, combativa e útil, concebida como un deber fronte á tentación do olvido; trátase dunha historia que sirva como instrumento co que poder construír un novo mundo, máis libre e solidario. Emilio Lledó expresa este *para* –en clave de futuridade– cunha claridade nidia:

Cómpre indagar na Historia, porque ignorármola sería descoñecermos a xenealoxía e renunciarmos a utopía e a posibilidade de construción dun futuro diferente (...) A Historia é (...), sempre foi con todas as súas limitacións lóxicas elementais, a manifestación dun compromiso (...) Unha historia que se ve –e subliñen o de *ver*–, interpreta e analiza (...) Un pobo que non sabe quen é e de onde ven, é como un velliño cheo de esquecemento, cheo de alzheimer (...) Perder a historia é perder a mirada, esa mirada que revela as cousas de cada persoa e, desde logo, esa mirada coa que nos vemos. Mirámonos e encontrámonos; mirada no espello da nosa particular reflexión (...) A Historia quere dicir nas súas orixes (...) capacidade de mirar, de ser testemuña (...) De perder a memoria, perderemos esa longa experiencia histórica que non só nos trouxo ao concreto presente que vivimos, senón que continuamente nolo permite reler, repensar e reinterpretar; é dicir, con ela perdemos tamén o presente e o seu sentido².

2 “A cultura: o modelo de pensamento e conducta único”, en *Globalización e cambio de milenio*, XVII Semana Galega de Filosofía (Pontevedra, 2000), Vigo, Edicións Xerais, (2001), pp. 72-74.

Ora ben, esta estrutura de momentos ou dimensións (*de, en, sobre e para* Galiza) implica unha dialéctica de integración e non de exclusión, da identidade e da diferenza, ou mesmo da identidade na diferenza; unha dialéctica do *et/et* e non do *aut/aut*; unha dialéctica integradora e modernizadora, inspirada no ‘universal concreto’ de Hegel; dialéctica que parte da aceptación do multiculturalismo e do pluralismo e que se opón a todo tipo de discurso centralizador e monopolizador (da historia, da cultura e da política). En virtude desta mesma dialéctica resúltanme incomprensibles e unilaterais (e mesmo desfiguradoras da realidade histórica) determinadas consideracións, ás veces intempestivas, sobre os nacionalismos –como o galego, o catalán ou o vasco– que sosteñen que non son ‘sensíbeis’ á ‘historia común’ –que para eles é só a historia de España–, ou á ‘lingua común’ –que é só o español–, como se o galego, o castelán e o catalán non fosen linguas derivadas do mesmo tronco común, que é o latín. Claro está que este posicionamento –o meu e de moitos máis que pensan como eu– parte de, ou baséase na concepción dun estado español federal (concepción acorde, no caso galego, coa mellor tradición republicano-federal desde as *Irmandades da Fala*, pasando pola Xeración *Nós*, ata a constitución do Partido Galeguista, o nacionalismo durante o franquismo e os nacionalismos posfranquistas). A cuestión sitúase xustamente aquí: na contraposición Estado federal/ Estado unitario, e na contraposición Nación-Estado/Nación sen Estado (porque, como se sabe, hai Nacións con Estado e Nacións sen Estado). O recoñecemento da ‘nación-cultura’ (na vertente estritamente ‘culturalista’) por parte dos centralistas-unitaristas, no fondo, non é máis que unha concesión retórica que non modifica o punto de partida. E quero ilustrar o tema cunha anécdota que me ocorreu na Fundación Gustavo Bueno (Oviedo, 2000). Por mor da presentación da versión ao español da *Antoniana Margarita*, de Gómez Pereira, na sede da Fundación o Prof. Gustavo Bueno presentoume a un capitán da mariña mercante nos seguintes termos: “Barreiro, aquí tienes a otro gallego de Ferrol”. E o capitán, sen vir a conto e sen o pensar moito, respostou: “Sí, pero yo soy español antes que gallego”. Diante desta saída de tono, eu retorqueille de súpeto: Eu tamén son español, só que escribo ‘hespañol’ con *h*, o mesmo que ‘Hespaña’ que tamén leva *h*; é dicir, eu son ‘hespañol’ da *Hispania*, que inclúe a todos os pobos da Península Ibérica e mesmo aos pobos de Ultramar, isto é, de Hispanoamérica. Esta distinción clarificadora español/España (sen *h* que é a España centralizadora, e con *h*, referida á *Hispania*, confederada e integradora) está establecida e defendida permanentemente por membros

cualificados da Xeración *Nós*, como R. Castelao e X. V. Viqueira; distinción (e contraposición) que mesmo concorda co significado e sentido xenuino do Hispanismo Filosófico, que promove estas Xornadas. Unha pasaxe tomada de Carlos Taibo —especialista en temas relacionados coas políticas do Leste europeo e noutras moitas vertentes, como a cuestión nacional, a globalización capitalista, a teoría do decrecemento, a democracia directa, etc.— pode aclarar o que estamos a dicir:

O discurso dominante nas nosas sociedades mostra unha xeral vontade de demonización dos nacionalismos responsivos e de paralela lexitimación dos poderes estatais que agochan o vigor doutros nacionalismos que, silenciosos, están comodamente instalados nos seus privilexios. Non se trata de que os primeiros nacionalismos —os responsivos— non sexan portadores de problemas e incoherencias: naturalmente que uns e outros existen. O realmente significativo é que se esqueza que eses problemas e incoherencias están presentes con singular forza tamén en estruturas estatais que aos ollos de moitos pasan por ser naturais e, en consecuencia, inalterabeis (...). Ao lector intelixente probablemente non é preciso lembrar que a nosa visión dos feitos considera que no trasfondo destas discusións debe facerse valer unha inescusábel defensa simultánea de nacionalismo e internacionalismo. O primeiro sen o segundo é unha realidade xeradora de sospeitas e comúnmente ruín, que case sempre reflicte antes xenófobos sentimentos de superioridade que unha vontade de emancipación. O segundo sen o primeiro ben pode ser, pola súa conta, un exercicio valeiro, produto da ignorancia de moitas realidades marcadas pola opresión e a inxustiza”³.

Esta é xustamente a postura das *Irmandades da Fala*: a compatibilidade entre o nacionalismo e o internacionalismo, reflectida no lema “Galiza, célula de universalidade” (lema, cuxo significado a miúdo se esquece).

Cómpre dicir, asemade, que esta dialéctica integradora (de momentos e perspectivas) implica tamén un dobre tipo de discurso: o *sígnico-monosémico-monovalente* (que é o discurso ‘oficializado’, o discurso do poder, o discurso da ciencia e mesmo o da chamada filosofía ‘sistemática’); e o discurso *simbólico-polisémico-polivalente* (que é o discurso do pobo; discurso que se pode ver reflectido e aplicado, p. e. á lectura de Prisciliano —figura da que nestas

3 TAIBO, C., *Fendas abertas —Seis ensaios sobre a cuestión nacional—*, Vigo, Ed. Xerais, 2007, pp. 23-28. Cómpre distinguir entre nacionalismos impresentabeis —os non solidarios— e nacionalismos representabeis —os solidarios—, *Ib.*, pp. 42-43. Ramón Villar Ponte é un claro expoñente destas vertentes ou dimensións dialécticas no ensaio *O sentimento nacionalista e o internacionalismo* (1927); ensaio do que nos temos ocupado nun traballo específico, “O soño nacionalista/internacionalista de Ramón Villar Ponte”, *Roteiros —Arumes de Pensamento Crítico—*, tresCtres, Santiago, n. 0 (2006), pp. 99-112.

xornadas contamos cun especialista, Victorino Pérez Prieto, que vén de publicar o estudio máis completo no mundo hispánico sobre a súa figura⁴—, ou ao *Sermão aos Peixes* de Santo Antonio de Lisboa —en realidade quen construe o ‘sermão’ é o Xesuita, P. Antonio Vieira, posto en boca de Santo Antonio de Lisboa, 1654)—. Vale a pena recordar o seu sentido alegórico-simbólico e os seus obxectivos: defensa dos pobres indíxenas do Maranhao -Brasil—; crítica da prepotencia dos colonos que os explotan; oposición a distinción entre cristiáns ‘novos’ e cristiáns ‘vellos’ e a lección metafórico-social que se pode tirar dalgún fragmento, como o seguinte:

A primeira cousa que desedifica, peixes, de vós, é que vós comeis uns aos outros. Grande escândalo é este, mas a circunstancia o faz ainda maior. Não só vós comeis uns aos outros, senão que os grandes comen os pequenos. Se fora pelo contrario, era menos mal. Se os pequenos comeran aos grandes, bastaba un grande para muitos pequenos; mas como os grandes comen os pequenos, não bastan cem pequenos, nem mil, para un só grande⁵.

Fragmento ao que nós apostillamos: Se os pequenos comerán aos grandes, outros galos cantarían. Coa conxuncion destas catro referencias (*de, en, sobre e para* Galiza) pretendemos —como dicíamos— aplicar ou poñer en práctica unha dialéctica integradora *do et/et*, e non do *aut/aut* (ou da exclusión); dialéctica que responde exactamente ao que Hegel entendía por “universal concreto” ao soste que a filosofía non ten nada que ver, nin que facer con formulacións puramente teóricas ou abstractas, con universais abstractos, senón só con “universais ou pensamentos concretos”.

As catro referencias a Galicia constitúen unha mostra clara do ‘universal concreto’ de Hegel. Universal concreto que Miguel Torga (pseudónimo do médico-humanista portugués de Tràs-Os-Montes, Adolfo Rocha) traducía poeticamente ao afirmar que o universal non é máis que “o local sem pare-

4 PÉREZ PRIETO, V., *Prisciliano na cultura galega, un símbolo necesario*, Vigo, Ed. Galaxia, 2010.

5 VIEIRA, A., *Sermão aos peixes*, Biblioteca Digital. Coleção Classicos da Literatura Portuguesa, Porto Editora, 1997, c. V., p. 14. Lembro, ao respecto, o convite a un recital poético (durante a celebración do I Congreso Internacional luso-galaico-basileiro de pensamento, 1850-2000) sobre a Terra-Nai e sobre o Sermão aos Peixes, no que un Maxistrado de Lisboa recreaba este ‘sermão’, nun café-literaio, pertiño do Douro, no outubro de 2007. Mesmo semellaba que se podía ver, ou imaxinar, aquela loita pola sobrevivencia entre os peixes grandes e os pequenos, nunha época de maior abundancia de peixes, porque había menos captura e menos contaminación.

des'⁶, ou mesmo cando describe a súa terra natal –San Martinho de Antas, nunha dimensión universal– coma “Um reino maravilhoso”. Dialéctica integradora que o mesmo Castelao, a nivel prático, expresaba gráficamente ao pé dun dos seus xeniais debuxos: “Non lle poñades chatas á obra namentras non se remata; o que pense que vai mal, que traballe nela; hai sitio pra todos”. Ninguén queda excluído; todos están integrados e implicados. Dialéctica integradora que en Castelao é como a columna vertebral da súa concepción republicano-federal. Un só exemplo –a propósito dun comentario ao modelo internacionalista de Jean Jaurès– clarifica o que estamos a dicir: “Para este autor –di Castelao–, a patria universal non pode realizarse máis que a base das nacións autónomas e reconciliadas (...); o internacionalismo eficaz non deserta das patrias, senón que as transforma en órganos d-unha nova humanidade (...) Dígase o que se queira, a sociedade futura terá de crearse pol-a conxunción das sociedades presentes, de modo que o Estado mundial leve o cuño das patrias que o integren. Porque a patria non ten por fundamento exclusivo as categorías económicas apreixadas no estreito marco d-unha propiedade de clases, pois conta con outra fondura orgánica e outra meta ideolóxica”⁷.

Pois ben, o resultado concreto deste modelo dialéctico o podemos condensar nas seguintes vertentes de aportación propia:

1) Autores galegos estudados, en orde cronolóxica: Prisciliano (na Antigüidade); Gómez Pereira (no Renacemento); M. Sarmiento, B. G. Feijoo, M^a. Francisca de la Isla, V. do Seixo (na Ilustración); Indalecio Armesto, Octavio Lois, Rosalía de Castro, C. Arenal, E. Pardo Bazán, Ramón de La Sagra (no século XIX); X. V. Viqueira, A. Amor Ruibal, R. Castelao (nas dimensións

6 A mesma palabra ‘torga’ é escollida adrede para significar a pertenza ás orixes, a fidelidade á terra, porque ‘torga’ é un arbusto –a urce– con raíces profundas coas que se fai o carbón. Por iso describe garimosamente as súas orixes, e deveza sempre por retornar a elas: “No fundo, foi bom ter eu abandonado a casa paterna quase ao nascer. Fiquei sempre a ver as palhas do ninho como penas de aconchego. Não houve tempo para mínima erosão. Envolvidas numa redoma de saudade que nunca foi quebrada, as impressões infantís guardam toda a pureza de um amanhecer sem ocaso. Intemporal e mítica, a paisagem geográfica é nos meus sentidos uma perpetua miragem; quanto á outra, a humana, tais virtudes lhe descubro, que parece que só junto dela sou gente” (TORGA, M., *Diário VII*, 3ª Edição, Coimbra, 1983, pp. 65-66).

7 CASTELAO, A.D., *Sempre en Galiza*, C. IV (Paquebote Campana, xullo-agosto, 1947). Edición do Parlamento de Galicia/ Universidade de Santiago de Compostela, 1992, 432-33/676-77. E neste mesmo contexto integrador Castelao formula a súa proposta autonomista-federalista, concretada nos catro principios seguintes: “a) Autonomía integral de Galiza para confederarse cos demais povos de Hespaña. b) República Federal Hespáñola para confederarse con Portugal. c) Confederación Ibérica para ingresar na Unión Europea. d) Estados Unidos de Europa para constituir a Unión Mundial” (*Ib.* 477/725).

artística, de compromiso intelectual, e de política), Ramón Villar Ponte, Plácido Castro del Río, Ramón Piñeiro, I. Díaz Pardo, X. L. Méndez Ferrín... (século XX). Nomes aos que habería que engadir os presentados neste evento: Santiago Montero Díaz, José Antonio Míguez Rodríguez e Carlos Gurméndez.

2) De ensaios en galego sobre autores non galegos: G. de Ockham, G.E. Lessing, C.G.J. Jacobi, J.G. Fichte, S. Kierkegaard, F.W.J. Schelling, H. Marcuse, J. Ferrater Mora, L. Wittgenstein, Enzo Paci, M. Onfray...

3) Sobre temas galegos: As bases materiais do pensamento; Galicia como realidade histórica; o Camiño de Santiago; modelos de ilustración; a filosofía ilustrada en Galicia; trazos descritivos do pensar galego-portugués; 'os problemas de Galicia' e 'Galicia como problema'; identidades e fronteiras (Galicia/norte de Portugal); tendencias e presencias no pensamento galego contemporáneo; a historia como 'instrumentum honoris' e a historia como 'reivindicación'; a configuración dunha conciencia propia; o mito da identidade e a identidade como mito; o retorno ás orixes; o mito do celtismo; a tradición republicana en Galicia; función e compromiso do intelectual; filosofía e compromiso, filosofía e acción social; realidade e utopía; mito e razón; sonos e soños da razón, etc. Todas estas referencias (1/2) son aportacións propias dadas á luz e, en conxunto, se poden articular en catro etapas ou liñas de investigación: a) Etapa amor-ruibaliana. b) De escritos varios e traballos ocasionais. c) Etapa romántico-idealista. d) Etapa Ilustrada⁸.

B). A Recuperación do pensamento galego na época contemporánea (1850-2012).

A recuperación (por aproximación histórica) ao pensamento galego durante esta longa época non pretende outra cousa que deseñar un cadro de carácter forzosamente informativo e indicativo.

1. Na procura da propia identidade.

É, partir da segunda metade do século XIX, cando se poden seguir os diversos momentos do proceso da toma de conciencia da identidade de Galiza,

⁸ As referencias bibliográficas concretas a estas liñas de investigación constan no libro-homenaxe *Fidelidade á terra. Estudos dedicados ó profesor Xosé Luis Barreiro*, Universidade de Santiago, 2011, pp. 503-507.

da súa singularidade como pobo diferenciado, dotado dun matizado *Volksgeist* propio. Son os momentos nos que Europa enteira se sente invadida por un sentimento romántico, por un desexo ardente (*Sehnsucht*) de recuperar as súas orixes e os seus modos de ser diferenciados. É neste ámbito onde o mito da *Ur-volk* (dun pobo primitivo, dotado dunha cultura excepcional, transmitida dun modo un tanto misterioso ate o presente) obtén plena funcionalidade, segundo as diversas dimensións establecidas, de tipo cronolóxico-fundacional. A lexitimidade, e mesmo a dignidade, dun pobo estaba en relación directa coas súas orixes: canto máis antigo, máis pobo é. Para o caso concreto de Galiza, as Historias de Verea y Aguiar (1775-1849), de Martínez Padín (1823-1859), de Benito Vicetto (1824-1873) e, mesmo, de Murguía (1833-1923), hipervaloran a compoñente celta, e cifran as orixes da conciencia histórica de Galiza nos tempos anteriores á ocupación polos romanos.

Pero, mitos a parte, o certo é que a recuperación da conciencia histórica de Galiza e a consideración de Galiza como entidade diferenciada iníciase a partir da segunda metade do século XIX, xusto cando xurde unha conciencia política que dá lugar a un movemento, ou a movementos, tendentes a exaltar e a reivindicar a singularidade histórica de Galiza e a súa autonomía política e administrativa. É dicir, esta toma de conciencia comeza a evidenciarse coa aparición do galeguismo (e de seguido co nacionalismo), como doutrinas teórico-políticas que xeran un movemento encamiñado a conseguir un poder de decisión efectivo para o pobo galego, en canto pobo diferenciado, dotado de personalidade propia. Este movemento complexo —que considera Galiza como problema e como obxecto de reflexión e de preocupación—, no seu devir histórico, foi susceptible de formulacións, acepcións e ideoloxías distintas, en canto a obxectivos, contidos doutrinais, programas e procedementos de tipo reivindicativo. A monumental obra do Prof. Xusto Beramendi (*De provincia a nación. Historia do galeguismo político*)⁹, froito dun labor investigador intensivo de vinte e cinco anos, analiza polo miúdo a complexidade, intres históricos, dimensións e persoeiros participantes e/ou vinculados a ese proceso de configuración en tres grandes apartados: *O Provincialismo*, *O Rexionalismo* e *O Nacionalismo de anteguerra* (cun *Epílogo* dedicado ao nacionalismo no franquismo e no postfranquismo). A esta obra nos remitimos e remitimos tamén aos lectores interesados, porque, obviamente, non podemos entrar agora na consideración particularizada das distintas fases ou etapas do galeguismo

9 BERAMENDI, X., *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*, Vigo, Ed. Xerais, 2007.

e do nacionalismo. Pero si queremos indicar que o nacionalismo durante o franquismo sufriu unha 'longa noite de pedra', en expresión atinada do poeta Celso Emilio Ferreiro. Durante a represión, algúns nacionalistas víronse na necesidade de emprender o camiño dun exilio forzoso e sen retorno para poder salvar as súas vidas; outros, menos afortunados, que ficaron no país, foron executados; outros, refuxiáronse no 'culturalismo', renunciando á actividade política; outros, en clandestinidade, participaron na actividade política, incorporando elementos de análise en clave marxista. Sobre o nacionalismo posfranquista —que forma parte do presente e constitúe tamén un enigma que só o futuro desvelará— é preferíbel gardar un prudente silencio, esperar a estudos máis paricularizados e esmiuzados. O mesmo Prof. Beramendi remata a súa mencionada obra cun capítulo relativo á segunda metade do século XX que, con carácter provisorio, titula: "Da noite ao novo abrente". Capítulo no que vai narrando o proceso que pasa pola clandestinidade, o exilio, os primeiros pasos no franquismo, a mutación ideolóxica, o estatuto do 1980, a instauración da autonomía, a adaptación do nacionalismo ao novo sistema, a estrutura e funcionamento do Bloque Nacionalista Galego, luces e sombras na construción da nación, para concluír cunha especie de aviso para navegantes:

"...por fin no poder, pero acompañados (...) A política comparada di que o socio menor dunha coalición desequilibrada adoita encistarse nesa condición de acólito, pois tal posición inhibe as súas posibilidades de alcanzar e superar ó socio maior, e isto tanto se a coalición vai ben como se vai mal. De aquí os esforzos que está a facer nos seus primeiros pasos como gobernante de Galiza por facerse visible á sociedade como forza autónoma e eficaz dende as súas consellerías. Poida que algún día consiga ser a forza política maioritaria de Galiza. Poida que non. O futuro non está escrito. E menos podemos escribilo quen só sabemos escrutar o pasado con mellor ou peor fortuna"¹⁰.

(Palabras, as de Beramendi, posiblemente proféticas, despois do acontecido en Galiza nas últimas eleccións autonómicas).

2. *Tendencias e presencias no pensamento galego contemporáneo.*

No I Congreso Internacional luso-galaico-brasileiro de filosofía¹¹ temos presentado por encargo unha ponencia que pretende recoller, nin máis, nin menos, que cento cincuenta anos de pensamento en Galiza. Para poder rexistrar,

¹⁰ *Ib.*, p. 1134.

¹¹ *O pensamento luso-galaico-brasileiro —1850-2000—*, Porto, 2007. Actas en tres vols. (2009). I, pp. 83-130.

dalgunha maneira –amais do proceso de configuración dunha conciencia propia– este longuíssimo período de tempo, optamos por sinalar unha serie de tendencias ou presenza que, de forma programática, se poden reducir ás seguintes:

1º. *Tendencia tradicionalista* (M. Freire Castrillón –1757-1820?–; J. Cao Cordido –1781-1859–; Hermenegildo Calvelo, 1856-1918; J. B. Armada y Losada, Marqués de Figueroa (1861-1932). E na segunda metade do séc. xx destacaría a Elías de Tejada (1917-1978) e algún dos seus discípulos¹².

2º. *Tendencia científico-positivista-evolucionista* (J. Varela de Montes; A. González Linares, L. Calderón, Rodríguez Carracido; Octavio Lois). Tanto na Universidade Civil como na Eclesiástica houbo detractores (a maior parte) e defensores (a menor parte) do evolucionismo. Un dos últimos detractores foi o vigués Leopoldo Eijo Garay, máis tarde, cardeal-arzobispo de Madrid.

3º. *Tendencia agrarista e economicista* (O Congreso Agrícola de Santiago, 1864; M. Colmeiro; Basilio Álvarez; Unións Agrarias; Comisiones Labregas. Lois Peña Novo; A. Bóveda). Na actualidade: X. M. Beiras, Xavier Vence; X. Fernández Leiceaga; E. López Iglesias...

4º. *Tendencia idealista –krausista e hegeliana–* (A. González Linares, L. Calderón, M. Varela de la Iglesia, X. Sieiro González; E. Luis André). A ‘Segunda cuestión universitaria’ estala xustamente en Santiago de Compostela. E como idealista hegeliano, I. Armesto Cobián.

5º. *Tendencia feminista de carácter social* (Rosalía de Castro –1837-1885–; Concepción Arenal –1820-1893–; Emilia Pardo Bazán –1851-1921–). Outras mulleres menos coñecidas. O movemento feminista na actualidade.

6ª. *Tendencia naturalista* (Leopoldo Alas ‘Clarín’; V. Blasco Ibáñez –como precursores e inspiradores–). E. Pardo Bazán.

7ª. *Tendencia federalista e anarquista* (figuras republicano-federais: das *Irmandades da Fala* a Castela). Ricardo Mella, anarquista libertario.

8ª. *Tendencia reformista utópico-social* (C. Arenal; R. de La Sagra –1798-1891).

9ª. *Tendencia metafísica anoadora* (A. Amor Ruibal, 1869-1930).

10ª. *Tendencia filosófico-política*. Provincianismo (Antolín Faraldo, F. Añón). Rexurdimento literario (Rosalía de Castro, M. Curros Enríquez, E. Pondal). Rexionalismo –conservador (A. Brañas); liberal (M. Murguía); federalista

12 De Elías de Tejada cómpre reseñar dúas obras sobre Galicia: *La tradición gallega*, Coruña, 1987 (segunda edición) e *El Reino de Galicia*, Vigo, Galaxia, 1966 (obras inxustamente esquecidas, posiblemente por mor da súa ideoloxía carlista).

(A. Pereira)–. *Irmandades da Fala* e Partido Galeguista: Tendencias e figuras: Castelao, Bóveda, Suárez Picallo, Porteiro Garea, Peña Novo (no espectro da esquerda); Losada Diéguez, R. Villar Ponte, V. Risco, Filgueira Valverde (na vertente da dereita); A. Villar Ponte, Otero Pedrayo e outros (nunha opción conservadora moderada). A figura estelar do pensamento filosófico da Xeración *Nós*: Xoán Vicente Viqueira, obxecto do discurso de encerramento destas Xornadas, a cargo do seu máximo especialista, R. Regueira Varela.

É xustamente nesta dimensión ou perspectiva (da ‘Galicia como problema’) onde se pode falar con precisión de ‘pensamento galego’. Así o recoñece expresamente o autor de *De provincia a nación. Historia do galleguismo político* –X. Beramendi–: “O pensamento vencellado ao galeguismo ou ao nacionalismo si que ten un carácter particular e propiamente galego”.

Pero, alongando esta liña de pensamento ata a actualidade, cómpre mencionar, entre outros, a R. Piñeiro López (1915-1990), como representante do ensaio filosófico e lingüístico; a Isaac Díaz Pardo (1920-2012), como representante dun tipo de ensaio ético-empresarial e artístico-cultural; e Xosé Luís Méndez Ferrín (1938), Presidente da Real Academia Galega, como representante do ensaio poético-literario-filosófico. Os dous primeiros poderían ser incluídos dentro da ‘Xeración do 36’. Piñeiro –xunto a outros galeguistas, como C. Fernández de la Vega, D. García-Sabell, J. Roff Carballo, F. Fernández del Riego, Xaime Isla Couto...–, forma parte do grupo ‘Galaxia’, constituído por intelectuais formados nas ensinanzas herdadas da Xeración *Nós* e do Seminario de Estudos Galegos. Ambos (Piñeiro e Díaz Pardo) experimentaron os traumas da guerra civil e da represión franquista. O primeiro, morreu no ano 1990; o segundo (Díaz Pardo) acaba de deixarnos tamén (xaneiro-2012), cumpridos os noventa anos de idade; e o terceiro, Méndez Ferrín, estaría máis ben no ‘grupo da posguerra’, pero igualmente sufriu a represión franquista, contra a que sempre loitou sen acougo. Os tres contan con algún tipo de actividade política, aínda que bastante diferenciada¹³.

Finalmente na mesma dirección, hai outra figura que ven pedindo paso, e merece unha consideración específica. Trátase de Carlos Taibo Arias, profesor de Ciencia Política e da Administración na Universidade Autónoma de Madrid; analista político, ensaísta, escritor prolífico e conferencista, defensor apaixonado do movemento antiglobalización, así como da teoría do ‘decre-

13 Deste tres persoeros xa me teño ocupado nas Xornadas do Hispanismo (2009). Aí remito aos lectores interesados para unha maior información ao respecto: “Pensar en Galicia. El ensayo filosófico en lengua gallega en la actualidad”, *Actas*, Ed. Larramendi (2010), pp. 349-382.

cemento' e da democracia directa. Vale a pena reproducir unha pasaxe ben significativa (para estes tempos de crise):

Na percepción común, na nosa sociedade, o crecemento económico, digámo-lo así, é unha benzón. O que case nos ven a dicir é que alí onde hai crecemento económico, hai cohesión social, servizos públicos razoablemente solventes, o desemprego non gaña terreo, e a desigualdade tampouco é grande. Creo que estamos na obriga de discutir hipercriticamente todas estas ideas. ¿Por qué? En primeiro lugar, o crecemento económico non xera –ou non xera necesariamente– cohesión social. Ao fin e a ao cabo, este é un dos argumentos centrais esgrimidos polos críticos da globalización capitalista. ¿Alguén pensa que na China hai hoxe máis cohesión social que hai quince anos? (...) O crecemento económico xera, en segundo lugar, agresións medioambientais que en moitos casos son, literalmente, irreversibles. O crecemento económico, en terceiro término, provoca o esgotamento dos recursos que non van estar a disposición das xeracións vindeiras. En cuarto e último lugar, o crecemento económico facilita o asentamento do que máis dun chamou 'modo de vida escrava', que nos fai pensar que seremos máis felices cantas máis horas traballemos, máis diñeiro gañemos e, sobre todo, máis bens acertemos a consumir¹⁴.

Por detrás de todas estas aberracións, pensa que hai tres regras de xogo que o impregnan case todo nas nosas sociedades. A primeira é a primacía da publicidade, que nos obriga a comprar aquilo que non necesitamos, e a miúdo incluso aquilo que obxectivamente nos repugna. O segundo é o crédito, que nos permite obter recursos para aquilo que non necesitamos. E o terceiro e último, a caducidade dos produtos, que están programados para que, ao cabo dun periodo de tempo extremadamente breve, deixen de servir, co que nos vexamos na obriga de comprar outros novos. E nunha Conferencia no Ateneo Libertario de Málaga (16.03.2011) volve sobre o mesmo tema: “A súa crise e a nosa, as súas respostas e as nosas”, resumindo ideas expostas no seu libro *A súa crise e a nosa. Un panfleto sobre o decrecemento* (2009): “O proxecto de decrecemento reclama uns principios e valores novos: redución do consumo, primacía da vida social fronte á lóxica do consumo, reparto do traballo, retorno á lóxica global, recuperación do local, democracia directa, ocio creativo, autoxestión, sinxeleza e sobriedade. Trátase dun proxecto social, ecolóxico e solidario, fronte ao capitalismo inmoral, excluinte e explotador. Esta é a lóxica da tradición libertaria e da ecoloxía radical que desde hai tempo se ven facendo. Se non acabamos decrecendo fronte ao capitalismo global do que formamos parte, o hiperconsumo ten pouco que ver coa felicidade(...) Máis

¹⁴ Conferencia “Decrecemento e autoxestión”. Xornadas ‘Como te defendes ti da crise’, Córdoba, 25.11.2008.

alá do poder político e económico, más alá do sindicalismo homologado polo poder, más alá dos medios de comunicación sumidos e dependentes dos poderes, hai voces críticas que se alzan contra a crise con criterios independentes e con respostas solventes, voces de persoas que teñen moito que aportar e non teñen que adaptar o seu criterio aos intereses dos amos do poder, porque non dependen deles, porque nada lles deben”.

C. Taibo é unha desas ‘voces críticas contra a crise’; unha voz crítica libertaria. Autor de más de dúas dúzias de libros dos que, entre os publicados en galego e portugués, salientaríamos os seguintes: *O Castelo de fogos. Nove ensaios sobre o porvir da Europa do Leste* (1991. Premio da Crítica, 2002); *Imperio norteamericano e capitalismo global* (2003); *Os movementos de resistencia fronte á globalización* (2005); *Misérias da globalizac  m capitalista* (2006); *Fendas abertas. Seis ensaios sobre a cuestión nacional* (2008)...

11^a. *Tendencia vitalista* (Victoriano García Martí –1881-1966–, o ‘filósofo da P  voa do Caramiñal).

12^a. *Tendencia antropolóxico-humanista* (R. Novoa Santos –1885-1933–; J. Rof Carballo –1932-1933–; X. Manuel López Nogueira –1932-1983–; Grupo Galaxia –xa mencionados, R. Piñeiro, C. Fernández de la Vega, D. García-Sabell, X. Isla, F. Fernández del Riego...–), vinculados a este Grupo, como J. Chao Rego, A. Torres Queiruga, C. Fernández, e outros ensaistas –sen relación directa con Galaxia– que ve  n publicando ensaios en proxección kantiana, romántico-idealista, neo-nietzscheana, heideggeriana e mesmo estruturalista, como F. Martínez Marzos, A. Leyte Coelho, F. Sampetro, Ignacio Castro, Carlos Oliveira...

13^a. *A trinidad golfo-artábrica*: Santiago Montero Díaz (1911-1985), Antonio Míguez Rodríguez (1919), e Carlos Gurméndez (1916-1997). Quero indicar con este r  tulo unha presenza que representa máis ben unha ubicación xeográfico-comarcal, ou unha referencia ao ‘de’, na nosa nomenclatura, relativa   s orixes. Trátase de autores nados, ou moi vencellados ao golfo   rtabro, denominación que Ramón Otero Pedrayo emprega para designar as r  as de A Coruña, Betanzos, Ares e Ferrol; denominación que Otero toma dos xeógrafos greco-rom  ns Estrab  n, Pomponio Mela e Plinio, que a designaban como *Portus Magnus Artabrorum*.

Santiago Montero nace en Mugardos (Ferrol). De neno trasládase coa súa familia a Cuba. Retorna a Galiza para realizar estudos de ensino medio en A Coruña e no Ferrol e, posteriormente, na Universidade de Santiago, onde obtén o grado de Licenciado en Filosofía e Letras (Sección de Historia). Máis

tarde realiza a súa tese de doutoramento na Universidade Central de Madrid, e ingresa no corpo de Arquivistas, Bibliotecarios e Arqueólogos. Antes do comezo da Guerra Civil gaña a cátedra de Historia da Idade Media Universal na Universidade de Murcia. Dez anos despois obtén o traslado á Universidade de Madrid e recibe o encargo (durante moitos anos) da cátedra de Historia da Filosofía Antiga, substituindo nesta etapa a X. Xubiri, catedrático en excedencia de Historia da Filosofía (Facultade de Filosofía e Letras). A súa traxectoria política non estivo exenta de mutacións e avatares: no 1931 militaba nas filas comunistas; pasa a ser logo –con Ramiro Ledesma Ramos– un nacional-sindicalista –en sentido patriótico-revolucionario–, sendo o representante do ‘jonsismo’ en Galiza. Na época de Bibliotecario na Universidade de Santiago, foi membro da Comisión redactora do Estatuto Galego, aprobado na Asemblea rexional dos Concellos Galegos (1932). No ano 1934 causa baixa no nacional-sindicalismo ao non aceptar a fusión das JONS e da Falange Española. En carta dirixida a Ramiro Ledesma –a quen reconece como ao seu xefe– manifesta: “...cuando ingresé en las J.O.N.S., llevando un compacto grupo de militantes conmigo, hice de esta plataforma una consigna. Manteníamos el sentido patriota y revolucionario de las J.O.N.S. como nuestra bandera de combate más diáfana (...) Ya conoces la opinión que os remití. Centuplicar nuestras actividades, aclarar nuestra actitud; no fundirnos con un movimiento *cuyas limitaciones derechistas* eran bien patentes (...) los contingentes falangistas están muy lejos de entender y sentir los objetivos reales de nuestra revolución, y me impiden prestar la disciplina inquebrantable y fanática que necesito dar al Partido (...) Se llamará izquierdista a esta actitud, y no lo es. Es, en cambio, derechista la esencia misma de la Falange”. Trala Guerra Civil –el nunca estivera moi de acordo coa política do seu paisano F. Franco– tivo varios incidentes co Réxime. No 1965 participa nunha manifestación estudantil; manifestación na que toman parte tamén os profesores López Aranguren, García Calvo e Aguilar Navarro. Como consecuencia dela, foron suspendidos de emprego e soldo durante dous anos; período no que Montero acepta unha invitación para impartir docencia no Instituto de Filosofía na Universidade da Concepción (Chile). Durante esta estadía entra en contacto co MIR (Movemento da Esquerda Revolucionaria chileno). Segundo relata F. Álvarez González, Montero declaráralle nunha conversa que en relación á política interna de España el era ‘nacionalista gallego’; que “Galiza era un país conquistado e escravizado por España”. Rematado este período, retorna a Madrid. É restablecido na cátedra; deixa de publicar; desaparece da vida

pública. “Cuando le conté a Constantino Láscaris-Comneno –sigue relatando Álvarez González– estas experiencias mías en Chile y algunas de las salidas y posturas de Montero Díaz, rió mucho y me explicó que siempre había sido así, mordaz, satírico y que todo eso, aparte su saber, eran las razones de que conquistase la buena voluntad y admiración de muchos de sus alumnos”¹⁵. Ao se xubilar, a Universidade Complutense outorgalle a medalla de ouro.

Pero, amais dos seus avatares ideolóxico-políticos, interesa sobre todo a súa figura en canto director de medio cento de teses de doutoramento sobre temas variados (filosofía, historia, historia das relixións, literatura, mitoloxía, xeografía...). En filosofía foi director das teses de coñecidos persoeiros como Rafael Calvo Serer (*Menéndez Pelayo y la decadencia española*, 1940); José María Sánchez de Muniain (*Teoría de la belleza del paisaje*, 1942); Constantino Láscaris (*El pensamiento filosófico de Quevedo*, 1946); Gustavo Bueno Martínez (*Fundamento formal y material de la moderna filosofía de la religión*, 1947); Carlos Castro Cubells (*Aportaciones al estudio filosófico del Romanticismo*, 1747); Elías Martínez Ruiz (*El motivo de Los Problemas fundamentales de la filosofía y del Dogma*, de Amor Ruibal (1948); Saturnino Casas Blanco (*Demostración de la existencia de Dios en la filosofía de Don Angel Amor Ruibal*, 1948); José Antonio Míguez Rodríguez (*Voluntad y vida en el pensamiento romántico alemán* (1949); Emilio Lledó Iñigo (*El concepto de 'poiesis' en la filosofía griega* (1956); Carlos Amable Baliñas Fernández (*La historicidad del ser. El concepto de historia*, 1963); Ramón López Caneda (*Prisciliano, su ideología y su significado en la historia cultural de Galicia*, 1964); Salvador Parga y Pondal (*Comarca natural de Bergantiños*, 1966)... Sallienta, ademais da dirección de traballos sobre autores e temas Galegos –como Prisciliano, Feijoo, Amor Ruibal, Tumbo A da Catedral de Santiago, Comarca de Bergantiños, Colección diplomática de Jubia– e polas súas publicacións sobre autores e temas galegos como *Galicia en el Padre Feijoo* (1931); *Las ideas estéticas del Padre Feijoo* (1932); *Las miniaturas del Tumbo A de la Catedral de Santiago* (1933); *La colección diplomática de San Martín de Jubia*, 977-1199 (1935)...

Ás referencias de B. Cores Trasmonte e [www. Filosofía.org](http://www.Filosofía.org), ao tempo de redactar estas páxinas, apareceron algún estudos máis completos sobre a súa figura e o seu pensamento (Xesús Montero Díaz, Xosé M. Núñez Seixas)¹⁶.

15 “Mi amistad con Constantino Láscaris”, *Acta Académica*, 24 (1999), pp. 168-175.

16 Cores Trasmonte, B., *O Estatuto de Autonomía de Galicia (1932-1936)*, Santiago, 2000. BALIÑAS, C., Entrada ‘Santiago Montero Díaz’, *Diccionario Enciclopedia do Pensamenrto Galego*, Santiago, 2008, pp. 205-207. VV.AA, *Estudios sobre la Antigüedad en homenaje al Profesor Santiago Montero Díaz, Gerión–Anexos*, II, Facultade de Xeografía e Historia, Madrid, Universidade Complutense, 1989. www.filosofía.org. Xesús Alonso Montero, “Santiago Montero

José Antonio Míguez Rodríguez (1919) é a segunda figura desta trinidad de golfo-artábrica. E quero recoñecerlle —e mesmo agradecerlle— a Antonio Heredia a súa chamada de atención sobre este personaxe, tan valioso como inxustamente descoñecido. Licenciábase en Filosofía e Letras, na especialidade de Filoloxía clásica, na Universidade Central de Madrid, e doutórase na mesma Facultade cunha tese titulada *Voluntad y vida en el pensamiento romántico alemán* (1949), dirixida polo seu paisano e Profesor Santiago Montero Díaz. Foi Profesor Axudante na Cátedra de Historia da Filosofía Antiga (da que estaba encargado Santiago Montero) no bienio 1950-52. A partir desa data é Catedrático de Lingua e Literatura Española no Instituto de Ensino Medio de Betanzos. Desde esa ría artábrico-betanceira leva adiante un labor sorprendente en diversas dimensións: como colaborador en determinados xornais (*La Noche*, de Santiago; *La Voz de Galicia* —sección de ‘Artes y Letras’; *Anuario Brigantino*; *ABC*, e outros). É fundador de Boletín *Albor* do antigo Instituto Laboral de Betanzos, e colaborador habitual da Revista *Arbor* (C.S.I.C) desde o 1970. Salienta, asemade, o seu labor como traductor (labor polo que recibiu determinados galardóns) dos seguintes autores: de Séneca (*De la brevedad de la vida*, 1954); Baumgarten (*Reflexiones filosóficas acerca de la poesía*, 1959; Santo Tomás (*De los principios de la naturaleza*, 1954); Kierkegaard (*Mi punto de vista*, 1959; *Estadios eróticos inmediatos o Lo erótico musical*, 1967); Schopenhauer (*Fragmentos sobre la historia de la filosofía*, 1966); Nietzsche (*Estudios sobre Grecia* —selección—1968); Bergson (*Obras escogidas*, 1960); Descartes (*Meditaciones metafísicas*, 1959; *Las Pasiones del alma*, 1963); J. Chevalier (*Conversaciones con Bergson*, 1960; *Bergson y el Padre Pouget*, 1960; *Historia del pensamiento*, 1958-68, 4 vols.); V. Cousin (*De lo verdadero*, 1968); Robert Etienne (*El Universo de las formas*; *La vida cotidiana en Pompeya*, 1970); Raimond Boudon (*Para que sirva la noción de estructura*, 1972); Platón (*Alcibiades*; *Teeteto*, 1960; *Eutífron*, 1963; *La República*, 1959; *Parménides*, 1963); Plotino (*Las Enéadas*, 1955-67)... Finalmente, o seu labor investigador e ensaístico queda consignado nunha reia de artigos significativos publicados en *Arbor*: *Estudios sobre el ateísmo*, 1970; *El ser y la moral de Blondel*, 1971; *Memoria y esperanza en San*

Díaz (Ferrol, 1911, Madrid, 1985): retrato de un intelectual, notas biográficas y unas breves incursiones en su condición ética y en su espléndida etapa marxista”, *Ferroll/Análisis*, n. 29 (2011), pp. 141-153; Xosé M. Núñez Seixas, “Comunismo, fascismo y galleguismo imterial: la deriva particular de Santiago Montero Díaz”, en X. M. Núñez Seixas/Fernando Molina (Editores), *Los heterodoxos de la patria: biografías de nacionalistas atípicos en la España del Siglo XX*, Comares, Granada (2011), pp. 169-196; *Idem*: “As derivas dun fascista heterodoxo”, II, *Grial* (Vigo), T. 49, n. 189 (2011), pp. 57-69; n. 190 (2011), pp. 65-77.

Juan de la Cruz, 1972; *La filosofía de H. Bergson*, 1972; *Defensa del sentido común y otros ensayos*, 1972; *Poética de Aristóteles*, 1975; *Pensadores heterodoxos del mundo hispánico*, 1975; *El socialismo de Mounier*, 1976; *Alain Guy, Mounier y España*, 1976; *Una tesis sobre Joaquín Xirau*, 1978; *Sobre la prudencia política*, 1978; *Superrealismo y simbolización*, 1980; *Volver a Rousseau*, 1980; *Antonio Machado redivivo*, 1980; e moitas outras colaboracións no *Anuario Brigantino*, con referencias a personaxes galegos (p. e., F. Vales Villamarín, F. García Acuña, Martínez Balboa, Antonio de la Iglesia, E. Pardo Bazán...); sobre temas de cultura, de historia de Galiza, de actualidade e, mesmo, de creatividade poética (como *Poemas de la vejez*, con achegas sucesivas nos Anuarios de 1991, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1999, 2000, 2001...). No Anuario do 2003 atópase o seu último artigo (dos números revisados ata 2008) conmemorativo desta revista: “Una obra bien hecha: 25 años del anuario brigantino”. J. A. Míguez sempre dá mostras dunha enorme erudición (lembro, p. e. *Latines para la reflexión*, n. 21, 1998). E como obras de propia autoría, cómpre lembrar *En torno al romanticismo alemán* –tema/obxecto da súa tese doctoral–, 1949; *Introducción a Platón* (en *Obras completas*, 1966, E. Aguilar); *La tragedia y los trágicos griegos*, 1973; *Historia y vicisitud del Periodismo brigantino*, 1980...¹⁷.

Pese a todo, é preciso recuperar a súa figura nas súas diversas dimensións, desde a recopilación da súa obra ata a realización de estudos sobre diversas perspectivas do seu pensamento. Facéndome eco da chamada de atención de A. Heredia, con esta simple referencia, non pretendo máis que acreditar, agudizar e xustificar esa convocatoria premente. Un campo moi interesante queda aberto.

A terceira figura da *trinidad artábrica* é a de Carlos Gurméndez (1916-1997). Aínda que nado en terras de Montevideo, aos oito anos de idade trasládese a Madrid (o seu pai era consul xeral do Uruguai en España) e realiza estudos de Bacharelato e de Filosofía e Letras e de Dereito na Universidade Complutense de Madrid (e completa os de Filosofía na Universidade de Berlín). Por iso se considerou sempre a si mesmo coma madrileño. A súa traxectoria curricular tampouco estivo exenta de avatares: foi membro de FUE (organización xuvenil de esquerdas, onde coñece a Tuñón de Lara). Represaliado polo

17 *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. 21, p. 44. Entrada elaborada por outro ilustre betanceiro, o P. Xesuíta Santiago de la Fuente García, estudioso de temas históricos relativos á cultura, a educación betanceiro-mariñán e mesmo á xeografía de Galicia. Foi promotor de UNTIA –Seminario de Estudios Mariñáns–, e profesor de Xeografía e Economía na República Dominicana, onde publicou determinadas obras como *Geografía dominicana*, *El río Bao y su área de influencia*, *Doctrina social de la Iglesia*, *Antropología Filosófica*, *Fundamentos de Teología*, etc.

franquismo tivo que abandonar España, exiliándose en Francia. Gardou silencio publicitario durante anos; só en *Índice* e en *La Gaceta Literaria* lle solicitaban, de cando en vez, algunha colaboración. En París, traballa como traductor na Unesco e colabora en la *Licorne* –revista editada por un grupo de surrealistas–, que lle permite coñecer a Sartre, S. de Beauvoir e G. Marcel. No 1954, animado polo seu amigo José Bergamín, trasládase a Uruguai como director interino de *Cuadernos* (na edición española). Mantén unha intensa actividade que comparte con Borges, Alberti, Victoria Ocampo e Lorenzo Varela. Volta a Europa como diplomático do Uruguai; é expulsado da carreira diplomática e retorna a España como asesor literario da Editorial Santillana. E comeza a publicación da súa actividade filosófica con *Teoría del humanismo* (1954). Desde entón vai ofrecer o mellor da súa produción nunha serie de libros que siguen e se entrecruzan: “Desde as súas reflexións sobre a alienación –una crítica severa da sociedade capitalista–, a unha antropoloxía radical de paixóns e sentimentos, que no fondo inclúe unha teoría do coñecemento” (*El País*, 08/02/1997).

Non é, pois, fillo natural de Galicia, pero sí é fillo adoptivo de Pontedeume, bautizando co seu nome un mirador sobre a ría de Ares. A este Concello a súa viuva, Emilia Patiño, cedeu a súa Biblioteca persoal mediante a firma dun convenio que obriga á institución municipal divulgar a súa obra e o seu pensamento mediante publicacións, cursos e seminarios. E de feito, así vén acontecendo cos sucesivos “Cursos de Pensamento Carlos Gurméndez”, desde o 1998. O mesmo C. Gurméndez recoñece que aquí está a fonte de inspiración e o lugar da escrita de obras nucleares: “En este rincón gallego he escrito mis libros más importantes, como *Teoría de las Pasiones* y *Tratado de las Pasiones*. Ambos los escribí en Centroña (onde, por certo, se atoparon restos dunha Vila romana) viendo el espacio abierto hacia Redes y Ares”...E na *Ontología de la pasión* recorda o ceo polícromo de Pontedeume: “Recuerdo que al contemplar ese cielo polícromo de Puente deume no me quedaba a contemplarlo con placer tranquilo sino que retornaba a mi interior donde mana el pensamiento, y libre, desatado, escribía con asombrosa fluidez, como arrebatado por corriente desconocida. En algún momento, detenido en la meditación, oteaba aquellas aguas tranquilas que parecían no ir, ni venir, y de nuevo surgía el afán especulador, la audacia reflexiva. “Das Sein das Seienden ist das Wagnis” –Heidegger, *Sein und Zeit*– : El Ser de los seres es la aventura”¹⁸. E non só esa admiración pola paisaxe, senón que C. Gurméndez procurou recuperar o

18 *Ontología de la pasión*, Madrid, FCE, 1996, pp. 31-32

significado da vida e da obra dalgúns persoeiros tan cualificados, como Rafael Dieste, e outras figuras sobresaintes da cultura galega –coas que mantivo contacto– como Eduardo Dieste (hirmán maior do anterior), Lorenzo Varela, Luis Seoane e o mesmo Isaac Díaz Pardo. Digamos tamén que a súa firma colaboradora vai aparecendo en *FerrolAnálisis –Revista de pensamiento y cultura–* desde o 1993 (p. e. “Michel Montaigne y la Subjetividad”, 1993; “La obra ensaística y filosófica de Rafael Dieste, 1995; “El pensamiento de José Bergamín”, 1996; “La obra de Juan García Bacca”, –póstuma–, 1998...)

Despois dos diversos cursos celebrados ata agora, e despois da excelente intervención nestas mesmas Xornadas sobre ‘Carlos Gurméndez o la pasión racional’ –que non é a primeira– de J. L. Mora arredor do significado da súa obra –na que establece tres momentos evolutivos do seu pensamento: os anos da paixón, os anos da razón e os os anos da paixón racional (amais da súa consideración específica e matizada sobre a saudade)–, a min non me queda outra cousa que asumir e acreditar (como no caso de J. A. Míguez) a necesidade urxente coa que J. L. Mora –pese a todos os estudos realizados xa– ven reiterando. É preciso seguir afondando nas diversas dimensións dun pensador profundo, polivalente e mesmo atraínte.

O mesmo Gurméndez precisa que: “A ontoloxía da Paixón remata nunha antropoloxía unificadora dos mundos suxeitivo e obxectivo, fundamentais na formación e desenvolvemento infinito do ser humano, a súa dialéctica histórica”¹⁹. Na mesma carátula se recolle a estrutura desta obra en dúas partes: I *O reino da materia* –paixón terrestre, paixón cósmica, paixón humana obxectivada, coordenadas e conxuntadas polo traballo dos seres humanos–. II: *A materia sensible*– que ven ser unha investigación sobre o sentir da corporeidade, da que nacen os sentimentos que, cando non se pechan en perspectivas puramente idealistas, son paixóns suxeitivas proxectadas a transformar o mundo para crear un ser humano novo, cuxa plural riqueza será capaz de desenvolver, utilizando e inventando novas técnicas dirixidas somentes ao achádego deste último fin–.

E, como resume dos estudos realizados en libros anteriores, cuxos títulos poden servir de estímulo para investigacións específicas –*Ser para no ser* (1964); *El secreto de la alienación* (1967) *El tiempo y la dialéctica* (1971); *Teoría de los sentimientos* (1981); *Tratado de las pasiones* (1985); *Estudios sobre el amor* (1985); *El sector de la alienación y la desalienación humana* (1989); *La*

¹⁹ *Ib.*, p. 156.

melancolía (1990); *Crítica de la pasión pura*, I (1990); II (1993)—, la *Ontología de la pasión* (1996).

Pouco antes do seu pasamento, C. Gurméndez traballaba na elaboración dunha obra publicada póstumamente co título *Diez sentimientos clave*, na que de forma sinxela, accesible e agradable o autor presenta unha síntese do seu pensamento (só os grandes mestres poden facer as grandes sínteses, neste caso, dos sentimentos).

Na presentación desta obra na Residencia de Estudiantes, en presenza da súa viuva, Emilia Patiño, unha aserie de amigos lle renderon homenaxe, considerando a súa figura nas dimensións de filósofo, escritor, periodista e, sobre todo, como amigo dos amigos (El País, 9/02/2011). J. L. Abellán o considera como ‘o filósofo necesario’, amosando a súa preferencia polo libro *La melancolía*. Francisco Alonso Fernández definiuno como ‘un cabaleiro filosófico e grande comunicador’, que facía compatibles a súa sólida formación alemana (e o rigor) coa amenidade e mesmo co enxeño español. Romano García resalta a vocación filosófica de C. Gurméndez e a súa paixón pola liberdade. Xa previamente R. García reseñara —“En recuerdo de Carlos Gurméndez”²⁰— o significado da súa fugura, recorrendo aos seus trazos persoais, pero atendendo, sobre todo, á problemática que estudou, ao método que utilizou e aos resultados teóricos que acadou, puntualizando os seguintes trazos configuradores: a) C. G. cultivou sempre a filosofía como vocación ou paixón, nunca coma profesión, nin coma medio de vida; b) o fundamental da obra de C.G. constitúe unha fenomenoloxía das paixóns; fenomenoloxía alicerada —á súa vez— sobre algunhas premisas do materialismo histórico²¹. c) pero cómpre precisar que se trata da asunción dun materialismo crítico (Derrida diría ‘filtrado’) que é o que pode chamar ás portas da fenomenoloxía: “La obra de Gurméndez sólo puede ser leída correctamente desde estas coordenadas (...) En la teoría de Gurméndez la pasión es activa por ser dialéctica: su actividad no se recluye en el hombre; su acción llega hasta la historia: el hombre por su pasión-acción constituye el origen y el sentido de la historia”²². No estudio sobre *La melancolía*, C. G., aborda en primeiro lugar o tratamento histórico (por medio dun

²⁰ *Isegoría*, 17 (1997), pp. 233-244.

²¹ A posible compatibilidade entre fenomenoloxía e marxismo xa fora estudada por E. Paci e Guido D. Neri, aos que Carlos Gurméndez cita expresamente. Cfr. X. L. BARREIRO “El proyecto fenomenológico—co marxista de Enzo Paci”, en I Congreso Internacional de Fenomenología, Santiago, 1996. *Actas*, 1998, pp. 591-600.

²² *Isegoría*, pp. 233-34

recorrido) desde os gregos ata a posmodernidade, pasando pola melancolía medieval e a romántica. Nun segundo momento ocúpase da melancolía revolucionaria (guiada polas promesas dun porvir que non acaba de cumprirse, pero que poden significar unha función utópica importante). Tamén fai un recorrido polas diferentes etapas da vida humana e pola mesma literatura, onde salienta, principalmente, a interpretación do caso de M. Proust —*Na busca do tempo perdido*—. Ao final destes percorridos, móstrase o carácter dialécticamente positivo desta paixón: “La melancolía es un estado de ánimo enriquecedor de la subjetividad”. Tamén interviñeron neste acto de homenaxe J. Muguerza, que destacou a súa inxente obra, con máis de vinte libros de filosofía, varias novelas, obras de teatro e miles de artigos de pensamento en periódicos e revistas especializadas. Ricardo Navarro en representación do Fondo de Cultura Económica recorda como C. G. “aprendeu a ser radical, sen ser dogmático e cómo ser tolerante sen ser escéptico”. E, finalmente, Jerónimo Gonzalo —compañeiro de redacción de *El País*— considérao como ‘el filósofo de El País’: “al igual que Ortega fue el filósofo de *El Sol* o Albert Camús el de *Combat*”, C. G. escribiu miles de artigos desde los tiempos de la censura en *Indice, Cuadernos para el diálogo* o *Triunfo* y ya en la etapa democrática en *El País, La Calle* y la *Revista de Occidente*”.

Cómpre tamén citar algúns traballos de C.G sobre determinadas figuras do pensamento galego (R. Dieste, José Luis Barros, Valle-Inclán etc.). Na recuperación desta figura, un rico campo de investigación queda aberto. Abertura que eu quixera entender e traducir nun proxecto non acabado, no sentido daquelas palabras de Lessing, que Max Plank fai súas, que eu tamén asumo e aplico, neste caso, a Carlos Gurméndez: non é a posesión da verdade, senon o afán por alcanzala por penetrala —*inter die Wahrheit zu kommen*— o que produce gozo ao investigador, porque sempre forcexamos por ir di relativo ao absoluto; e considera así mesmo Lessing que se Deus lle ofrecese na súa man dereita a posesión da verdade total e plena, e na esquerda o afán por ir detrás dela, non vacilaría en escoller a segunda posibilidade, mesmo ao “prezo de errar sempre e de ter que andar eternamente na súa procura”, porque a posesión plena da verdade é atributo da divindade, mentres que a busca da mesma é a característica propia da condición humana.²³

C) A recuperación académica do pensamento galego

23 Texto original, *Eine Duplik*, 1778 (S. W. V, 1000), que S. Kierkegaard valora moi positivamente no *Post-scriptum définitif et non scientifique aux Miettes Philosophiques*, 1846 (Editions de L'Orante, Paris, 1977, pp. 100-101)

1. *Situación académica da filosofía en Galicia*. Centros de estudio. A Historia se ocupa fundamentalmente do pasado, pero como nos queremos referir tamén ao presente, o relato vaise reducir, neste caso, a unha simple crónica de actualidade respecto á situación da filosofía en Galiza. Nestes momentos existen en Galiza os seguintes centros der Estudo de nivel superior: unha Facultade de Filosofía en Santiago na que se imparte docencia completa na Licenciatura de Filosofía (agora chamada “Grao”, segundo a denominación derivada dos planos de estudo, elaborados de acordo coas directrices do proceso de Boloña); unha Facultade de Humanidades no campus de Lugo (Universidade de Santiago); dúas Facultades de Humanidades na Universidade de A Coruña (campus de A Coruña e do Ferrol); unha Facultade de Historia no Campus de Ourense e unha Facultade de Filoloxía e Traducción no campus de Vigo. En todos estes centros é ministrada docencia, en maior ou menor medida, en Filosofía; e neles exercen profesionais da filosofía en calidade de profesores, investigadores e formadores de futuros docentes e investigadores.

Verbo da docencia específica en Pensamento Galego nos planos de Estudos do 1979 (despois da segregación de Filosofía e Ciencias da Educación da vella Facultade de Filosofía e Letras, curso académico, 1973-74) introduciuse unha disciplina, con carácter optativo, titulada simplemente ‘Pensamento Galego’. No plano de estudos do 1993, considerando que noutras materias –como a Literatura, a Historia, a Arte, a Antropoloxía a Socioloxía...– tamén existe pensamento, esta asignatura pasou a denominarse ‘Pensamento e Discurso. A Filosofía en Galicia’; denominación que amplía e enriquece o abano do pensamento e concorda coas diversas acepcións do término ‘Galicia’ que deixamos establecidas. Finalmente, no plano de estudos do 2009 (elaborado segundo a directrices do proceso de Boloña) refúndese (perdendo identidade e mesmo presenza horaria) en ‘Filosofía española e galega’. Da presenza do pensamento galego noutros niveis de estudo, me consta que hai anos tentaron algúns profesores de Ensino Medio de introducir e seleccionar algún autor galego para comentario de textos nas Probas de Acceso á Universidade, pero a proposta non tivo éxito, se ben hai un mes nunhas xornadas dedicadas ao “Pensamento Galego no Ensino” celebrouse como algo positivo o feito de que a Consellaría de Educación concedera un módulo de pensamento galego, nunha materia optativa, para Ensino Medio. Non é moito, pero pode ser un xermolo, un indicio. Pese a todo, se temos en conta a crise global na que estamos inmersos, para a área de Humanidades os ventos que corren non van

ser precisamente propicios; por iso, non podemos ser optimistas.

2. *Liñas de investigación*. Sen nomear expresamente aos profesores (o elenco figura no *Diccionario Enciclopedia do Pensamento Galego*, 2008), e aténdonos á dialéctica integradora da perspectiva adoptada (*de, en, sobre e para* Galiza, co que practicamente ninguén queda excluído) as diversas liñas de investigación acreditadas (nas áreas de Filosofía e Estética; de Lóxica e Filosofía da Ciencia; de Filosofía Moral e de Filosofía Política; e de Antropoloxía) poderían agruparse en catro blocos temáticos: a) de orientación histórico-metafísica (en senso amplo); b) de orientación positivista (incluíndo aquí as presenzas loxicistas, analíticas, semánticas, semióticas, epistemolóxicas, estruturais, retóricas e borrosas); c) de orientación suxeitivista (cun amplo abano de presenzas variadas —marxistas, fenomenolóxico-existencialistas, humanistas, personalistas, estruturalistas, iusnaturalistas, multiculturalistas, hedonistas, feministas, etc.); d) e un grupo máis heteroxéneo, no que entrarían o pensamento icónico, simbólico, metafórico, ecolóxico, bioético, estético, nacional-identitario e antropolóxico-cultural en múltiples dimensións. No ámbito extra-universitario (enténdase no Ensino Medio, fundamentalmente) as liñas de investigación acreditadas (unha considerable nómina de autores figura no mencionado *Diccionario*) poden incluírse tamén dentro dos mesmos blocos temáticos indicados.

3. *Medios de expresión* (revistas). Respecto aos medios de expresión (sen considerar outros medios de maior *impacto* a nivel nacional e internacional) citaremos só algunhas revistas, editadas en Galiza, de carácter filosófico, de ensaio ou de tipo cultural, como *Cuadernos de Estudios Gallegos* (Santiago, 1944 ss); *Revista Compostellanum* —Consejo Superior de Investigaciones Científicas— (Santiago, 1954 ss); *Grial* —Revista Galega de Cultura— (Vigo, 1963 ss); *Encrucillada* —Revista Galega de Pensamento Cristián— (Santiago, 1977 ss); *Enxergo* —Grupo galego de didáctica da Filosofía— (1988, Vigo); *Ágora* —Papeles de Filosofía—, Santiago, 1981 ss; *Agália* —Revista da Associação da Língua— (Ourense, 1985 ss); *Andaina* —Revista do movemento feminista galego—, 1982 ss; *Festa da palabra silenciada* —Revista Cultural Feminista—, Vigo, 1983 ss; *Estudios Mindonienses*. Anuario de estudos histórico-teolóxicos de la Diócesis de Mondoñedo (1985 ss); *A Trabe de Ouro* —Publicación Galega de Pensamento Crítico— (Vigo, 1991 ss); *Télos* —Revista de Estudios Utilitaristas— (Santiago, 1991 ss); *Cadernos de Pensamento* (Extras de *A Nosa Terra*, Vigo, 1994 ss); *Tempo Exterior* —Instituto Galego de Documentación Internacional— (Baiona-Pontevedra, 1997 ss); *Cadernos de Pensamento* (Seminario

de Estudos Galegos, Santiago, 2000 ss); *Cadernos de Filosofía e Antropoloxía* (Departamento de Filosofía e Antropoloxía, Universidade de Santiago, 2000 ss); Colección *Baía-Pensamento* (A Coruña, 2002 ss); *Cadernos Ramón Piñeiro* (Santiago, 2002 ss); *La Tribuna* (Real Academia Galega, A Coruña, 2003 ss); *Roteiros* —Arumes de Pensamento Crítico— (Santiago, 2006 ss); e moitas outras publicacións de tipo histórico-cultural subsidiadas polos Concellos e Deputacións Provinciais de Galiza. A estas revistas convén tamén acrecentar as publicacións elaboradas por colectivos de profesorado de ensino medio como Galaxia, Noein, Noéma, Enxergo —grupo galego de didáctica da filosofía—, Anxel Fole, Alétheia, Mac Graw, Asociación de Estudos Filosóficos Doutor Castro, etc., a partir da década dos oitenta a nivel de manuais para BUP, COU, LOGSE..., e mesmo numerosos estudos temáticos ou monográficos.

4. *A Aula Castelao de Filosofía*. Dentro dos colectivos anteriormente citados a Aula Castelao de Filosofía (Pontevedra) merece unha consideración de honra. Desde o ano 1984, ao longo de vintenove anos sen interrupción, ven desenvolvendo un labor realmente encomiabel. Consolidada a súa estrutura en sesións de mañá (exposición dos grandes paradigmas teóricos), de tarde (aplicación dos paradigmas a Galiza) e de noite (a nivel de conferencias destinadas ao gran público), diante dun foro que vén superando cada ano un milleiro de inscritos e coa intervención sucesiva de profesores de todas as partes do mundo, as Semanas Galegas de Filosofía teñen sometido a revisión crítica os grandes temas (vellos e novos problemas) da Filosofía. Velaquí os seus títulos sucesivos: *Filosofía: teoría e praxe*, 1984; *Filosofía e Ética*, 1985; *Filosofía e Ensino*, 1986; *Filosofía, Ciencia e Sociedade*, 1987; *Filosofía e Identidade*, 1988; *Filosofía e Ecoloxía*, 1989; *Filosofía e Poder*, 1990; *Filosofía e Latinoamérica*, 1991; *Filosofía e Nación*, 1992; *Filosofía e Relixión*, 1993; *Filosofía e Democracia*, 1994; *Filosofía e Xénero*, 1995; *Filosofía e Lingua*, 1996; *Filosofía e Traballo*, 1997; *Filosofía*, 1998; *Filosofía e Autodeterminación*, 1999; *Filosofía e Cambio de Milenio*, 2000; *Filosofía e Tecnoloxía*, 2001; *Filosofía e Deporte*, 2002; *Filosofía e Compromiso*, 2003; *Filosofía e Cidadanía*, 2004; *Filosofía e Sustentabilidade*, 2005; *Filosofía e Violencia*, 2006; *Filosofía e diferenzas*, 2007; *Filosofía e Utopía*, 2008; *Filosofía e Educación*, 2009; *Filosofía e Economía*, 2010; *Filosofía e Mentira*, 2011 e *Filosofía e Europa* (2012).

Embora aínda existe moito material sen publicar, sí convén resaltar unha serie de publicacións derivadas ou relacionadas coas mencionadas Semanas, como Antón Losada. *Teoría e Praxe* (Vigo, 1984); *O Pensamento Galego na Historia. Aproximación crítica* (Santiago, 1990, 1992); *Posmodernidade e Poder* (Vigo,

1989); *América Latina. Entre a realidade e a utopía* (Vigo, 1997); *Globalización e cambio de milenio* (Vigo, 2001); *Filosofía e Compromiso* (A Coruña, 2004)...

APÉNDICE I: *Diccionario Enciclopedia do Pensamento Galego* (E. Xerais, Vigo, 2008)

A) Autores históricos/ autores vivos (en conxunto, 110 autores). A Edición foi ben acollida, pese a algunhas críticas recibidas pola aplicación dos criterios de delimitación establecidos e, sobre todo, por omisións –conscientes ou inconscientes– (páxs. 7-325)

B) Parte temática (16 temas, páxs. 330-680): *Antropoloxía* (R. Mariño Ferro); *O pensamento científico* (F. Díaz-Fierros); *Dereito* (L. Rodríguez Ennes); *Economía* (F. Dopico/ X. López Facal); *Estética* (F. López Silvestre); *Exilio* (X. L. Axeitos); *Feminismo* (M^a. X. Agra Romero); *Liberalismo e absolutismo* (X. R. Barreiro Fernández); *Literatura Galega* (D. Vilavedra); *Matemática* (R. Moreno Castillo); *Medicina* (X. A. Fraga/R. Sixto Edreira); *Pedagogía en Galicia* (A. Costa Rico); *Política* (X. L. Barreiro Rivas); *Prensa* (L. Álvarez Pousa); *Relixión* (V. Pérez Prieto).

APÉNDICE II: *Galicia 2020* (Ir-Indo, Vigo, 2000).

Velaquí os temas e os participantes: “Inventar o futuro”, Carlos Casares; “A Galicia do 2020”, X. L. Barreiro Rivas; “Algúns aspectos da política ambiental galega”, Xose Benito Reza; “As cidades e o territorio”, Anxel Viña Carregal; “Cidades, arquitectura e cultura urbana”, Xerardo Estévez; “Historia con algo de perspectiva”, Ramón Villares; “As finanzas”, X. L. Méndez López; “Agricultura e gandeiría”, J. C. del Álamo Jiménez; “A pesca”, E. López Veiga; “Ciencia e tecnoloxía”, Carlos Pajares; “A biotecnoloxía xenética”, C. Zapata Babío; “A sociedade da información en Galicia hoxe e dentro de vinte anos”, Domingo do Campo; “Galicia.com”, F. Campos Freire; “A muller”, T. Rey Barreiro-Meiro; “A Igrexa galega”, A. Torres Queiruga; “Ó peche”, X. L. Méndez Ferrín.

En clave de futuro o fragmento final de X. L. Méndez Ferrín (Presidente da Real Academia Galega) pode servir de guieiro orientativo:

... Pensaba eu, e penso, que o século XXI entra cunha Galicia freada, pexada, empozada, falta de ilusión e de interese en si mesma, demográficamente lanzada ao abismo. Pero pensaba eu, e penso, que esta Galicia actual está dotada

duns poderes para construírse do novo que nunca tivera na súa Historia. Sobre todo, está dotada de máis cultura científica, técnica e humanística da que xamais dispuxera; malia que sexa, para o mundo que nos agarda, aínda moi deficitaria e insuficiente. Acumula Galicia hoxe unha conciencia de nación máis forte da que ousara sentir en ningún intre da súa vida pasada; pero tamén é verdade que o máis dese nacionalismo ascendente é tímido nas súas propostas, non se atreve a manifestarse como tal e non se propón, ficando así diminuídos desde a orixe, os obxectivos necesarios e finais do dereito de autodeterminación. O nacionalismo galego, ou polo menos a súa corrente hexemónica, semella reprimirse a si mesmo e cada vez se identifica máis plenamente cun réxime no que Galicia non pode salvar nin a súa lingua nin a súa condición de nación soberana nin a súa identidade diferencial.

Eu non sei o que vai ser de nós cara o 2020. Pro sei ben o que eu desexo que aconteza. E iso é que Galicia acumule e concentre as súas partes dinámicas, sans e intelixentes, como fixera en 1931 e 1936 (Fronte Popular e Estatuto), e propicie un cambio de rumbo en dirección á apropiación de poder nacional sen interferencias. Que isto ocorra ou non ocorra depende das condicións obxectivas interiores e externas, é verdade; pero tamén pende da nosa vontade colectiva, da emerxencia de subxectividades soberanistas de novo tipo e da necesaria sabedoría táctica e estratéxica para transformar os soños e as materias económicas tanxibeis e as forzas sociais colectivas en realidade histórica” (“Ó peche”, p. 295).

Iso pensaba X. L. Méndez Ferrín respecto ao futuro de Galicia (ou *para* Galicia) no ano 2000. A día de hoxe, seguro que continúa a pensar o mesmo ou peor. Certo é que seu pensamento está afectado por unha forte dose de utopía; pero a utopía pode mover o mundo. En calquera caso, se lle podería aplicar o título dun libro de homenaxe á súa figura que reza así: *A semente da nación soñada* (Ed. Sotelo Blanco, Santiago, 2008).

E unha anécdota para rematar: Adoitaba dicir un amigo meu cando lle preguntaban por quen ía votar, ou votara nas eleccións, respondaba: “Nós non votamos, nós *botamos* –semente–” (E digo eu: cómpre facer que esta semente ‘botada’ agrome e medre. Trátase dunha utopía, pero concreta).

APÉNDICE III: *O estado da cuestión bibliográfica* (Do último cuarto de século á actualidade). Sen considerar os estudos e monografías de carácter indidual (que son numerosos e valiosos) nos últimos anos –para unha información máis concreta remitímonos ao mencionado *Diccionario*– si cómpre facer referencia a outras publicacións recentes de carácter colectivo, como “Vintecinco años de ensayo en Galicia”, de C. García, *Revista de lenguas y literaturas castellana, gallega y vasca*, 5 (1996-97), 241-48; *El nacionalismo*

gallego (1916-1936), de C. A. Antuña Souto, *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V. Hª. Contemporánea, 13 (2000), 415-440; *A formación do nacionalismo galego contemporáneo* (1963-1984), de M. A. Fernández Baz, Laiovento, Santiago de Compostela, 2003; “Vintecinco anos de Historia da Ciencia en Galicia”, de J. A. Fraga Vázquez, 2005; *Vintecinco anos de cultura galega: Vintecinco perspectivas para o século XXI*, 2005; “Donas de seu: 25 anos transformando a realidade e creando cultura”, de Mª. X. Agra, en *Galicia: unha cultura para o novo século*, 2008; *O darwinismo en Galicia*, (Coord. F. Díaz-Fierros), Universidade de Santiago, 2009... E pola temática abordada merecen salientarse:

María José López Sande, *Paisaxe y nación*, VII Premio de Ensaio Ramón Piñeiro, 2007

X. Ramón Quintana Garrido, *Un longo e tortuoso camiño: adaptación, crise e cambio no Bloque Nacionalista Galego* (1982-2008), VIII Premio de Ensaio Ramón Piñeiro, Santiago, 2008.

M. Barros, *Ramón Piñeiro e a revisión do nacionalismo (1943-1981)*, 2 vols., E. Galaxia, Vigo, 2009.

AA.VV, *Historia de la Galicia Moderna* (Coord. Isidro Dubert). Recopilación das investigacións mais sobresaintes dos últimos vintecinco anos sobre esta época. Universidade de Santiago, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, Santiago, 2012.

R. López Facal, M., Cabo Villaverde, L. Fernández Prieto (Editores), *De la idea a la identidad nacional: estudios sobre nacionalismos y procesos de nacionalización*, Universidad de Santiago, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, 2012.